

3. Arbetarlitteraturens döda vinkel: Hemarbete och klassmedvetande i Kristina Sandbergs trilogi om Maj

Arbetarlitteraturen skulle kunna ses som en av den etablerade skönlitteraturens många Andra. Den står ständigt inför hotet att marginaliseras och skrivas ut ur historien. Men arbetarlitteraturen har också sin egen kanon och rymmer därmed i sig osynliggjorda, nedtystade delar. Till dessa hör inte minst hemmafrun som litterär figur. Hemmafrun har aldrig riktigt erkänts som en del av arbetarrörelsen och under 1960-talet började den framväxande andra vågens kvinnorörelse stämpla hemmafrulivet som förkastligt och direkt skadligt.¹ Tidens ekonomer betecknade hemmafrun som en parasit på välfärdssamhället.² Och från arbetarlitteraturforskningen har det varit märkligt tyst.

I det socialdemokratiska svenska folkhemsbygget stod hemmafrun visserligen i centrum för den sociala ingenjörskonsten, men här, liksom hos arbetarrörelsen i stort, märktes en tydlig ambivalens – något inte minst historikern Yvonne Hirdman uppmärksammat i flera studier.³ Men varför denna kluvenhet? Kanske för att hemmafrun i grunden är en medelklassfigur. Kanske för att hemarbete aldrig fått samma uppmärksamhet som förvärvsarbete, trots att dessa under decennier faktiskt fungerade som varandras förutsättningar. Kanske för att värdet av hemarbetet fortfarande är en blind fläck i ekonomiska analyser. Och högst troligt för att hemmafrun är en kvinna.

Hemmafruns eftermäle i svensk historieskrivning över 1900-

I LO-borgens entré
i Stockholm möts
besökaren av den
kroppslarbetande
mannen. Betydligt mer
undanskymda återfinns
även kvinnan och barnen.
Fresk av Olle Hjortzberg
1927.

talet är i högsta grad motsägelsefullt. I en artikel om Kristina Sandbergs romantrilogi om hemmafrun Maj Berglund ser Annelie Bränström Öhman ett "pendlande mellan skam, förnekelse och nostalgi".⁴ Här finns uppenbarligen någonting som skaver.

Med utgångspunkt i Kristina Sandbergs trilogi, och särskilt dess första del, *Att föda ett barn* (2010), kommer jag i det här kapitlet att diskutera hemmafrun som klassmässig och arbetarlitterär gränsgångare. Efter en inledande exposé över hemmafruns skiftande status i samhällsdiskussionen följer en undersökning av hur klass "görs" i *Att föda ett barn*, med utgångspunkt i Beverley Skeggs respektabilitetsbegrepp. Avslutningsvis närmar jag mig karaktären Maj Berglund som ett arbetar- och även kvinnolitterärt problem. Vad är det som gör att hon inte passar inom de gängse ramarna, och vilken plats bör hemmafrun ha i forskningen om arbetarlitteratur? Det ska visa sig att frågorna hänger tätt samman med synen på (arbetar)klass och (löne)arbete.

Kristina Sandbergs trilogi berättar på detaljnivå historien om kvinnan, hemarbetet och klassresan i folkhemmet, från sent 1930-tal till 1960-tal.⁵ I pressen har romanerna omtalats som ett ”hemmafru-epos”, en ”feministisk klassiker”, ”en historia om en majoritet i marginalen” samt som ”folklivsskildring, epokstudie och politisk rapport”.⁶ Det här är verk som både är brett lästa och som samtidigt har blivit erkända av kritiker och priskommittéer.⁷ Den stora uppmärksamheten kring romansviten och dess huvudgestalt har till och med genererat en kokbok, *I köket hos Maj: En hemmafrus bästa recept*.⁸

Romanerna *Att föda ett barn*, *Sörja för de sina* (2012) och *Liv till varje pris* (2014) rymmer en version av klasserfarenheten som innebär ett ständigt sökande efter *respektabilitet*, där den mest kritiska blicken på Maj alltid är hennes egen. Även om verken är tillbakablickande, med det svenska välfärdssamhället som fond, har de en tydlig förankring i samtiden genom den nutidsram som omger berättelsen. Kristina Sandberg karaktäriserade i sitt Sommar-program i Sveriges Radios P1 2015 sviten som ”ett stycke diskbänksexistentialism”, och det framgår där och i olika intervjuer att hennes ärende varit att inte bara synliggöra utan också återupprätta hemmafrun, hennes betydelse och specifika erfarenheter och kunskaper.⁹ Ambitionerna accentueras och kompliceras i nutidsramen, där berättarrösten, presenterad som Majs dotterdotter, både ifrågasätter sin mormor och idkar en hel del självkritik. Hon ser det mödosamma, monotona i hemarbetet, men också de lustfyllda, kreativa delarna, omsorgsfullheten. Och hon ser det historiska glappet – statusförändringen.

Som Anna Jörngården hävdar är detta en typ av berättelse som inte hade kunnat skrivas utan just den historiska distansen. Det är berättarens överblick över dåtidens villkor och dagens glömska som förmår överbrygga avstånden och skapa ett slags solidaritet mellan helt olika kvinnoliv, mellan dagens feminist och historiens hemmafru.¹⁰ Detta osynliga förbund har också förmått sträcka sig vidare ut till många i läsekretsens. I sin studie *Tid att städa: Om vardagsstädningens praktik och politik* (2018) skriver exempelvis socialantropologen och genusvetaren Fanny Ambjörnsson om sin egen upplevelse av den ständigt fejande Maj: ”Nutidsblicken och tiden

som förflutit gör det plötsligt möjligt att omfamna ett kvinnoöde jag både delar och befinner mig långt ifrån.”¹¹

Hemmafrun som försvann

Maj Berglund tillhör en numer närmast utrotad skara, som åtminstone ur svenskt perspektiv kan placeras i en historisk parentes. ”Hemmafruperioden” inföll framför allt under tiden före och efter andra världskriget och spreds över i stort sett hela västvärlden. Hemmafrun uppkom som en ny profession eller position i samband med framväxten av medelklassen, då urbaniseringen och industrialiseringen separerade arbetet från familjelivet och en ny arbetsfördelning uppstod, med kvinnan som ansvarig för hus och hem och mannen som familjeförsörjare – en uppdelning som gjorde kvinnan ekonomiskt beroende av mannen.¹²

Mot slutet av 1950-talet och början av 1960-talet höjdes allt fler kritiska röster mot den här ojämlika könsuppdelningen, inte minst från liberalt feministiskt håll. Eva Mobergs essä ”Kvinnans villkorliga frigivning” från 1961 var ett tidigt, inflytelserikt inlägg, som pekade på kvinnans ”dubbla roller” – i främsta rummet könsvarelse och först i andra hand en mänsklig individ.¹³ Moberg var framför allt kritisk till hemmafruns ekonomiska beroendeställning. Inte heller hos de amerikanska feministerna fann hemmafrun någon nåd. Betty Friedans bok *The Feminine Mystique* från 1963, utpekad som startpunkten för den andra vågens feminism, adresserade hemmafrulivets slentrian och leda som *problemet utan namn*.¹⁴ Friedans sätt att uppmärksamma missnöjet, olusten och otillfredsställelsen med det okvalificerade hemarbetet präglas av ett tydligt medelklassperspektiv. Det hon ytterst vill argumentera för är det meningslösa i att unga kvinnor som läst på college sedan gifter sig och går raka vägen till spisen. För de kvinnor som däremot är upptagna av livets grundförutsättningar, hunger, fattigdom eller sjukdom, uppstår kanske inte ens något obehag, tillstår Friedan.¹⁵

1960- och 70-talens kvinnorörelse ville förändring och kamp för kvinnors självständighet, men kraven på rätt till arbete, löner

möjliga att leva på och en utbyggd förskola tvingade fram vissa offer. Ett av dem var hemmafrun. Bland 1960-talets vänsterdebattörer blev hon något av en anomali. I sin starka ambition att få ut kvinnorna på arbetsmarknaden stämplade flera reformivrare hemmafrun som överksam och olönsam. Ett talande exempel är LO-ekonomen Per Holmbergs bidrag i debattskriften *Kynne eller kön* från 1966. Holmberg påtalar visserligen diskrimineringen av kvinnor på arbetsmarknaden och hur stelnade "könsroller" leder till traditionella yrkesval. Samtidigt pekar han ut den hemarbetande kvinnan som en familje- och samhällsekonomisk förlust som står i vägen för tillväxt och standardhöjningar.¹⁶

Det finns förstås åtskilliga som har underkänt den kalkylen. En av de mest värtaliga var den socialdemokratiska riksdagsledamoten Nancy Eriksson, som i *Bara en hemmafru: Ett debattinlägg om kvinnan i familjen* (1964) försökte visa att hemmafrun tvärtom var arbetskraftsbesparande.¹⁷ Även sociologen Ann Oakley, som på 1970-talet intervjuade brittiska hemmafruar om deras dagliga göromål och erfarenheter, argumenterade för att hemarbetet måste betraktas både som ett arbete i egen rätt och som en väsentlig del i samhällsekonomin.¹⁸ En central aspekt i sammanhanget är att hemmafrun aldrig varit ett statistiskt begrepp; många av de kvinnor som genom åren identifierat sig som hemmafruar har haft både betalda och obetalda uppdrag även utanför det egna hemmet. Men eftersom dessa uppgifter utförts utanför den offentliga arbetsmarknaden och lönearbetet har de hamnat utanför statistiken, hävdar folkloristen Lena Marander-Eklund, som visat hur hemmafrun osynliggjorts i statistik, forskning och i arkivsammanhang i Sverige och Finland. Marander-Eklund spekulerar i om tystnaden kring hemmafrun beror på att hon är "fel" sorts kvinna, i och med att hon uppfattas som "ett borgerligt medelklassfenomen":

Hon har inte uppfattats som exotisk som allmogekvinnan, inte förtryckt som arbetarklassens kvinnor, men heller inte kreativ och målmedveten som kvinnor i medelklassens yrkesliv. Dessutom fanns hon inom hemmets sfär med uppgifter med låg status.¹⁹

Hemmafruns roll och status kompliceras av att hon finns inom alla samhällsklasser. Anemari Neple argumenterar i en studie om "husmorparadokset" i norsk arbetarlitteratur för att medelklassens "missnöjda" hemmafru har överröstat sina systrar från arbetarklassen i debatten.²⁰ Den nutida berättarrösten i Maj-trilogin vill uppenbarligen skifta fokus: "Man måste inte älska dig, Maj. Men låta dig finnas till."²¹ Detta inskott från berättarpositionen har onekligen sin plats, som en uppmaning till ett samhälle som förnekat en del av sin historia, och till en nutida läsekrets som kan ha svårt att förstå Majs jakt på perfektion och låga tilltro till sitt eget värde som (arbetande) människa och samhällsvarelse.

Det hör till saken att Maj Berglund efter hand skrivs in i den kader av hemmavarande kvinnor i Sverige, över en halv miljon, som från slutet av 1960-talet och fram till början av 1980-talet tog steget ut i arbetslivet. I den avslutande delen i trilogin, *Liv till varje pris*, börjar Maj i 50-årsåldern arbeta på en tvättinrättning, men övergår snart till att bli kioskbiträde. Jag uppehåller mig dock som nämnts främst vid den första delen i trilogin, *Att föda ett barn*, där läsaren inte bara får följa en graviditet, utan också se en hemmafru konstrueras. Hemmafru är nämligen inte något en föds till, eller ens blir – utan något en *gör*, för att travestera Judith Butler.²²

Klassmärkta kursiver

Vi skriver sommaren 1938 och 20-åriga arbetardottern Maj Olausson har flyttat från Östersund, i det jämtländska inlandet, ut till Örnsköldsvik vid kusten för att servera på konditori. Mamman är kokerska, pappan arbetar på gasverket och Maj har två bröder. Hon lever en kort period av ungflicksliv innan hon blir ofrivilligt gravid med den betydligt äldre Tomas Berglund, vars familj kommit upp sig genom en vinstdrivande fabrik som tillverkar skinn- och lädervaror. Paret gifter sig raskt och romanen skildrar ett år i Majs liv – med graviditet, bröllop, småbarnstillvaro, och kampen för att passa in i fabrikörsläkten och hantera makens tilltagande alkoholism.

Men lika mycket som att redovisa det yttre livet kryper skildringen in i Majs huvud, i de känslor av skam och skuld som inled-

ningsvis kommer sig av att hon gett sig till "första bästa". Graviditeten spelar samma avgörande roll som i arbetarlitterära klassiker som Lo-Johanssons *God natt, jord* (1933), och liksom hos Moa Martinson handlar *Att föda ett barn*, åtminstone ur Majs perspektiv, ytterst om sexualitetens problematiska följder för kvinnan.²³ Majs tillvaro beskrivs i ett medvetandeflöde där händelser vävs samman med tankar och reaktioner. Kritiska, oroande, ångestfyllda. Arga, bittra. I bakgrunden anas visserligen det annalkande kriget. Men den genomgående tråden är det ständiga görandet och framför allt *tänkandet* kring det tunga omsorgsarbetet i hemmet. Måstena, ansvaret, oron och skammen.

Något som väckt viss uppmärksamhet i den ännu så länge ganska sparsamma forskningen kring trilogin är de många *kursiverna* i framställningen, som ger inte minst första delen en mycket speciell ton. Ebba Witt-Brattström talar om "bitterhetens kursiv"²⁴, medan Annelie Bränström Öhman pekar ut "dissonans" som det bärande stildraget, en friktion som i sig rymmer ett motstånd på den narrativa nivån.²⁵

Jag vill här pröva tanken att det är *klass* som talar i Majs tankeflöde och att kursiverna i den diskussionen fungerar som förstärkningsmedel, motröster eller korrektiv. Något som slår mig som läsare är nämligen den återkommande svårigheten att avgöra vem som egentligen yttrar de här enfatiska satserna. Rösten tycks ibland komma inifrån, från ett slags över-jag, ibland snarare utifrån: Majs mamma, pappa, svärmor, svägerskorna, veckotidningarna, rådgivningslitteratur, utredningstext, manualer. Tänka *genom* Maj. Eller genom berättaren, som bryter in med frågor och kommentarer som visserligen flätas in i Majs tankeflöde, men inte som ett indirekt tal, utan snarare som ett insmugglat indirekt tänkande. Det är det i fiktionen inskrivna barnbarnet som brottas med Maj, som försöker förstå, och som ibland också granskar sig själv utifrån och reflekterar över sin egen oförmåga – kanske till och med sitt övergrepp – på grund av avståndet i tid, rum och klass: "Och vem är du att döma, som lever i din tids värderingar?"²⁶

Det som framkallar dessa kursiverade inskott är alltså påfallande ofta Majs sätt att just tänka och göra klass. Hennes ångslan och dåliga självkänsla, hennes stränghet mot sig själv, mot maken To-

mas och dottern Anita, men också hennes stolthet inför det hon faktiskt anser sig behärska, och föraktet för "fint folks" underliga vanor. Någon gång också hennes övermod, som inför den födelsedagsmiddag hon ska bjuda släkten på i mellandagarna: "*Ska du verkligen hålla fast vid kokt gädda?*"²⁷ Ja, vem är det egentligen som ställer den frågan? Är det berättarinstansen eller Majs egen osäkerhet som talar, eller kanske båda? Här blir det tydligt hur kursiveringarna fungerar som emfatiska synvinkelskiften. Genom dem kilas ett utifrånperspektiv in i berättarflödet som också innebär ett slags *främmandegöring*, där rösterna ibland tenderar att glida över i eller gå i dialog med varandra över decennierna: "*Maj, du får också vara med* men hör jag verkligen hemma här?"²⁸

Att tänka och göra klass

I romanen genomgår Maj en av de klassresor uppåt som var möjliga för kvinnor i 1900-talets Välfärdssverige – genom giftermål. En annan var utbildning. Det dröjde till sekelskiftet 2000 innan sociologer började uppmärksamma kvinnors emotionella upplevelser av den här processen.²⁹ Det visar sig vara en tveeggad erfarenhet, fylld av såväl stolthet och glädje som skam och skuld. Klasstrukturerna fortsätter att påverka, livet ut, inte minst i sättet att tänka kring och hantera även de mest vardagliga ting. Det ligger nära till hands att återigen åberopa Beverley Skeggs, och sammanföra Maj Berglund med hennes respektabilitetsbegrepp. Enligt Skeggs är sökandet efter respektabilitet alltså ett av de mest utmärkande tecknen på klasstillhörighet. I sin undersökning av en grupp om 83 unga, vita arbetarklasskvinnor på en omvårdnadsutbildning kan hon också peka på genusrelevansen i detta sökande. Genom sitt intersektionella angreppssätt visar Skeggs hur klass och genus korsar och förstärker varandra.

Hur tänker och gör Maj Berglund klass, och hur talar kursiverna med och mot hennes resonemang och praktiker? Jag riktar in mig på tre motivområden i *Att föda ett barn* som jag ställer i dialog med Skeggs. Det handlar om identitets- och subjektsskapande, hem och omsorg samt kropp och kläder.

Arbetarklassen existerar och agerar lika lite som arbetarlitteraturen i ett vakuum; båda förhåller sig till och påverkas av de företeelser och intersektioner som omger dem. Därför är identiteten som arbetare heller inte konstant. Den kalibreras och mejslas fram i ett samspel, och som Skeggs konstaterar – i nära anslutning till Pierre Bourdieus klass- och kapitalteori – definierar arbetarklassen sig själv framför allt i relation till en normerande medelklass. Skeggs aktualiserar begreppsparen *identifikation–disidentifikation* respektive *simulering–dissimulering* för att visa hur människor i sitt sökande efter respektabilitet förhåller sig till sin klasstillhörighet på olika sätt. Det första begreppsparet innebär att individen antingen öppet anammar eller tar avstånd från sin klassidentitet, medan det andra handlar om att individen försöker ge sken av att tillhöra en viss klass eller tvärtom försöker dölja sin bakgrund.³⁰

Strategin stämmer synnerligen väl på karaktären Maj. Som klassresenär bär hon också på den typiska ambivalensen och känslan av att inte höra hemma någonstans. Hennes klass- och köns-mässiga identitetsskapande visar sig, menar jag, dels *performativt*, genom diverse upprepade praktiker, där rutinerna kring hemmets skötsel är centrala, dels genom en fortlöpande *reflektion*, där det alltså inte alltid är självklart vilken instans som egentligen står för tankarna.

Skeggs lyfter fram en genusseparerad föreställning om klass där ”kvinnornas erfarenheter av klass är uteslutning”, medan män kan ”använda klass som en positiv källa till identitet”.³¹ Maj nämner sällan sin arbetarbakgrund, snarare vill hon till varje pris dölja den. Samtidigt formulerar hon i sin inre tankevärld gränser mellan sig och de mer välbeställda väninnornas ”skitviktiga villaverklighet”.³² Den här gränsen upprättas även gentemot maken Tomas, en skör och sökande människa som inte passar in i sin tids och verkligheten inte i Majs maskulinitetsideal. Hennes egen klassbakgrund blir avgörande för svårigheterna att förstå och sympatisera med Tomas psykiska ohälsa: ”Ska hon vara riktigt uppriktigt kan hon ibland tänka att nerver är ett påhitt av finare sortens folk för att de ska kunna lata sig i godan ro. Ja, hon förstår i alla fall inte vad nerver är för något.”³³

Formuleringen kan framstå som märklig med tanke på Majs

egen känslomässiga instabilitet, men det finns ingen egentlig motsättning. Skeggs talar om en *emotionell klasspolitik*, där känslor av "otrygghet, tvivel, indignation och harm" men även "lust och vanvördnad" håller arbetarklassens kvinnor på plats genom att de både bevakar sig själva och samtidigt öppnar sig för andras kritiska granskning, vilket leder till ständig osäkerhet.³⁴ Men berättarinstansen bryter också in och visar fram Majs del i kommunikationssvårigheterna med maken; den kursiverade delen kan även sägas fånga upp något av den frustration läsaren kan känna inför Majs tystnad: "Vet han om att hon är uppvuxen på fyrtiofyra kvadratmeter, sju personer, *tala om det för honom då.*"³⁵

Majs roll i medelklasshemmet har en tydligt representativ sida som hon tar fullt ansvar för. Inte ens som småbarnsmor kan hon få lov att gå sjavigt klädd, eller bara lägga sig och vila. När som helst kan svärmor kalla från våningen nedanför eller någon av svägerskorna ringa på, och då ska kaffe och bakverk finnas till hands, det ska vara rent och snyggt överallt och Maj ska se pigg och glad ut. De hårda kraven formuleras inte av någon annan, utan tycks snarast inympade i Majs klassmärkta könsidentitet.

Skeggs menar att den kvinnliga respektabiliteten inom arbetarklassen bygger på en huslighetsideologi, vars konstruktion utgår från hemmet, som blir en "viktig plats för att kreativt skapa en uppfattning om sig själv".³⁶ I svensk arbetarlitteratur är det kvinnliga omsorgsarbetet av hävd en tydlig markör för identitet. Därför blir, som vi såg i kapitel 1, kontrasten också stor när en traditionell arbetarman, som Leif i Linderborgs *Mig äger ingen*, medvetet försöker konkurrera på den arenan. Även om kvinnor inte alltid bejaktar det ansvarstagande för hus och hem som av hävd förväntas av dem, tvingas de ständigt förhålla sig till det. Maj förefaller ytterst medveten om sitt och andras hem, hur hon vill och inte vill ha det. Bort med smuts och lukt, öppna fönster för tvärdrag, och ett ständigt torkande av golv och lister och blankpolering av diskbänk. För Maj är göromålen kopplade till hemmet helt integrerade i hennes självbild, och i detta finns också en hel del stolthet, med tydliga kopplingar tillbaka till modern i Östersund.³⁷ Och även om omsorgsarbete framstår mer som plikt än lycka är i alla fall bakan-det, också det sammanknippt med modern, "ren glädje", även om

allt även där hänger på detaljen. Ska det vara smör eller margarin i smeten?

Den missunnsamhet Maj i övrigt uppvisar mot sig själv – detta att ständigt ”göra undan, diska bort” – kan för den utomstående ta sig närmast komiska uttryck, som i den här formuleringen: ”Ventilen Maj. Ingen lunch förrän ventilen är rentorkad och gnodd.”³⁸ Men för henne är det blodigt allvar. När den goda väninnan Vera vågar sig på att åberopa nya husmorsrön som hävdar att städningen inte bör gå till överdrift, då slutar Maj att ringa. De hör inte av varandra mer, och en dag får Maj få veta att Vera har gått bort i cancer. Episoden visar på den svåra balansen i hemmafrulivet, där motstridiga budskap sätter tillvaron i gungning. Ett oklanderligt hem var visserligen idealet, men städningen fick samtidigt inte utmynna i mani. Forskning i både Norge och Finland visar att det efter hand väcktes krav på de hemarbetande kvinnorna att i stället ägna mer tid åt att förkovra sig själva eller göra sig attraktiva för sina makar.³⁹

Maj är dock fast förankrad i den stränga arbetarmoralen. Hon sliter och gnor, täcker upp för makens fylla, tar ansvar för familjemaskineriet i stort och smått, planerar framåt. Och i slutet av romanen framställs det, återigen i kursiver, som att hon trots allt vet sin betydelse, på gott och på ont: *”De klarar sig inte utan mig, de där två. Är det inte så? Att jag har blivit oundgänglig. Det är ju jag som ska se till att det inte rasar, faller. Hur jag ska hålla allt ihop.”*⁴⁰ Oavsett om ytterrandet ska tillskrivas Maj eller ses som en kommentar från berättarinstansen finns en grandios sida hos Maj som då och då bryter igenom den annars så ostadiga självbilden. Skeggs uppmärksammar en föreställning om de omvårdande inslagen som blir ”förförisk”, eftersom de ger känslor av nytta, moralisk överlägsenhet och av att andra människor är beroende av ens insatser.⁴¹ Men citatet som läggs i munnen på Maj kan, om det i stället betraktas på berättarnivå, genom sin betoning få ytterligare en valör som laddar det med allmängiltighet. Lika mycket som det handlar om Majs roll i sin familj bidrar emfasen till att rikta fokus mot hemmafrun som samhällsfenomen: det var hon som höll ihop det svenska folkhemmet.

Att föda ett barn handlar också i hög grad om kroppen, som en-

ligt Skeggs är den mest närvarande klassmarkören.⁴² Medelklassen utgör även här normen: den kvinnliga medelklasskroppen uppfattas som mer elegant medan arbetarklasskvinnans kropp historiskt kodats som mer robust och hårdad.⁴³ Här är varken ett överbetonande av kvinnliga attribut eller för stora avsteg åt andra hållet godtagbara. Balansgången är svår för Maj. Fruktade odörer, fläckar, mjölkäckande bröst. För mycket eller för lite smink. Maj har sin styrka och svaghet i sin kropp. Slankheten, de snygga benen, men också yrseln och främlingskapet i den gravida kroppen framför spegeln: "*Herregud så jag ser ut. Magen, bröstet, stjärten.*"⁴⁴ Skammen inför att utstråla sexualitet: "Ja, vad ska folk tänka på annat än hur de har knullat."⁴⁵ Majs starka fokus på den egna kroppen och på utseendet kan ge intrycket av en begränsad livshorisont där till synes triviala saker får oproportionerligt stort utrymme. Men det beror återigen på vem som talar och vems perspektiv som råder: "Hon kommer att bli smal igen. *Gör den tanken dig verklig så lycklig?*"⁴⁶ Är det Majs egna tankar som uttrycks i den första meningen, eller ska tredjepersonsperspektivet snarare tolkas som berättarinstansens konstaterande kring hur det faktiskt blev? Och den kursiverade frågan, riktat till ett du – är det Maj som reflekterar över sina egna tankar, eller snarare berättarens kritiska reaktion? Sammansättningen visar hur romanen arbetar dialogiskt och dynamiskt, med de olika tidsplanen aktuella samtidigt. I och med att Maj svävar mellan dem lyckas också hennes tuktade arbetarkropp överskrida det partikulära.

Vid sidan av kroppen fungerar även kläderna som ständiga orosmoment, där stunder av triumf förbyts mot veritabla fiaskon. Menstruationsfläcken bak på den stiliga aftonklänningen blir den ultimata förnedringen. Skeggs diskuterar hur beklädnad kan ge upphov till självkänsla, för den som bemästrar rätt kunskap, men också hur klädseln förknippas med stress och osäkerhet för den som inte riktigt behärskar koderna. Arbetarklasskvinnan försöker "förklä" sin arbetarklasskropp för att få den att passa in i den respektabla och sköra medelklasskroppen, menar Skeggs.⁴⁷ Maj anstränger sig för att vara tjugig och skäms över att ha alltför få klädesplagg som passar i de nya, växlande sammanhang hon förväntas röra sig i – societetsmiddagar och väninneluncher. Det skulle kunna vara

Maj som våndas i kursiver och berättarinstansen som därpå summerar i en analys: "*Obehaget att komma fel klädd*. Friheten bara för de högsta skikten att göra som de vill. Att så att säga sätta ramarna."⁴⁸

Klassamhället sitter i kroppen och i kläderna, tydligt för alla att se och bedöma. För Skeggs är klassbegreppet just dialogiskt och dubbelriktat; "i varje omdöme om sig själva mätte de sig mot andra", skriver hon om sina unga kvinnliga informanter.⁴⁹ Maj mäter också, och i sin tankevärld ritar hon upp en dubbel gränslinje, mot å ena sidan "fint folk" och å den andra det "bonniga". Hennes familj kommer från Östersund, från *staden*, och skiktningens betydelse ges även den en särskild betoning, även om det återigen är en smula oklart varifrån yttrandet kommer: "*Det var ju det enda vi hade att hålla oss vid. Att vi i alla fall hade sluppit undan fattigdomen på landet*."⁵⁰

Skeggs respektabilitetsbegrepp och intersektionella fokus bidrar till att synliggöra de gränsdragningar som präglar Majs vardag och hur hennes uppgift som hemmafru innebär en ständig balansgång för att uppfylla klass- och genusstyrda förväntningar. Förutom något strukturellt blir klass här även i högsta grad relationellt, med ideliga distinktioner som påverkar det dagliga handlandet och tänkandet.

Hemarbete kontra lönearbete

Jag inledde kapitlet med en diskussion kring osynliggörandet av hemmafrun och det har blivit dags att adressera vad jag ser som en väsentlig del av problematiken, nämligen den förhärskande synen på (arbetar)klass och (löne)arbete. Denna syn hänger i sin tur tätt samman med den uppdelning av tillvaron i två skilda sfärer, arbetets och hemmets, som framför allt grundlades i och med övergången från jordbrukar- till industrisamhälle under första halvan av 1900-talet. Det här var en utveckling som den statsbärande svenska socialdemokratien omhuldade, samtidigt som den gjorde kvinnans plats i välfärdsbygget osäker. Lösningen på "kvinnoproblemet" blev enligt Yvonne Hirdman att hemmafrurollen professionaliserades under 1930-talet.⁵¹ I den socialistiska refor-

meringen av det kapitalistiska systemet blev hemmet politikens kärna och kvinnan fick huvudrollen – som maka och mor. Alva och Gunnar Myrdals progressiva vision i *Kris i befolkningsfrågan* (1934), att kvinnan skulle stå i bredd med mannen som ”kamrat” ute i förvärvslivet medan samhället skulle sörja för hemfunktionerna, tystades ner. När Befolkningskommissionen lämnade sitt slutbetänkande 1938 fastställdes husmodersrollen, eller snarare *husmoderskallet*, som norm.⁵² Kvinnligt förvärvsarbete blev visserligen accepterat, men betraktades fortfarande som en avvikelse.

Hemmens forskningsinstitut. "Kvinna i andningsmask diskar i kök", Nordiska museet, 1944. Fotograf: Ateljé Hernried.

I stället skulle det kvinnliga hemarbetet uppvärderas. 1944 bildade kvinno- och husmorsorganisationer Hemmens forskningsinstitut, HFI. En kader av yrkesmänniskor – hushållslärare, kemister, näringsforskare, sociologer, arkitekter och inte minst ingenjörer – skickades in i hemmen för att mäta och testa, göra arbets- och tidsstudier med fabriakens löpande band som förebild. Ingenjören var idealet, hemmafrun skulle bli köksingenjör och köket en fabrik.⁵³ Samtidigt gick det inte att undvika faktum: det manliga lönearbetet inom industrin fastställdes en gång för alla som norm.

Så vart tar hemarbetet vägen i forskningen kring berättelser om arbetets natur? I sin klassiska definition från 1980-talet delar sociologen Jan Ch. Karlsson upp modernt lönearbete i proletärt, karriärsinriktat eller domestikt arbete.⁵⁴ Proletärt arbete utförs av någon som är underordnad i en arbetsorganisation, karriärsinriktat arbete inrymmer möjligheter att avancera och domestikt arbete är en arbetsform vars syfte är att skapa möjligheter för lönearbete genom att tillhandahålla så kallad markttjänst.⁵⁵ Det intressanta i sammanhanget är att hemarbetet alltså betraktas som en integrerad del i det moderna lönearbetet. Det inbringar visserligen inte i sig någon lön, men det *möjliggör* lönearbete, så att hjulen kan fortsätta snurra, även i ett samhälle som exempelvis saknar utbyggd barnomsorg. Ekonomen Heidi Hartmann påpekade, även det på 1980-talet, att kvinnors obetalda hemarbete gynnar inte bara kapitalet, utan även männen, som både undgår själva sysslorna och konkurrensen på arbetsmarknaden.⁵⁶ Sociologen Göran Therborn betonade i sin studie *Klasstrukturen i Sverige 1930–80* (1981) hur den marxistiska analysen inte riktigt förmått fånga kvinnornas roll på arbetsmarknaden: "Motsättningen kapital-produktivt lönearbete har en kraftig maskulin prägel, som inte når merparten av kvinnorna annat än genom, bland annat, den manliga könsmaktens förgreningar och förvecklingar."⁵⁷ Men bilden av hemarbetet som en produktiv del av samhällsekonomin har aldrig blivit allmänt accepterad. Lönearbetet har behållit sin särställning ända in i nutiden, trots att den snabba teknologiska utvecklingen, inte minst inom industrin, i själva verket har minskat behovet av arbete, vilket inte minst sociologen Roland Paulsen har lyft fram.⁵⁸

Att hemmafrun var central i arbetarklassens standardhöjning har heller inte påverkat den djupt rotade statuskillnad mellan förvärvsarbete och hemarbete som i grunden har mycket gamla rötter. I *Människans villkor: Vita activa* åberopar filosofen Hannah Arendt sin 1600-talskollega John Lockes distinktion mellan ”verkande” händer och ’arbetande’ kropp”, en redan under antiken upprättad skillnad mellan de verksamheter som ”är omedelbart förbundna med livsnödvändigheterna” och det arbete som lämnar mer beständiga spår efter sig.⁵⁹

Denna uppdelning av produktivt och improduktivt arbete har i hög grad fortplantats in i det moderna samhällets värdering av olika typer av sysselsättningar. Många svenskar minns fortfarande ekonomiprofessor Bo Söderstens 1990-talsetikettering av den offentliga sektorn som ”tärande” och den privata som ”närande”.⁶⁰ Hierarkierna är alltså märkbara inte bara bland vissa ekonomer och näringslivstoppar, utan även inom arbetar- och fackföreningsrörelsen, där genusmärkningen lever vidare med (den manliga) tillverkningsindustrin som norm, medan begrepp som ”kvinno-löner” visar den fortsatt låga värderingen av vård och omsorg.

Vad jag är ute efter är att hemmafrun i enlighet med detta synsätt är i dubbel mening ”tärande”, eftersom hon varken anses bidra ekonomiskt eller skapa något beständigt. Snarare, som Per Holmberg argumenterade för i *Kynne eller kön*, utgör hon en ”kostnad” och därmed ett hinder för tillväxt och statushöjning.⁶¹ Dessutom är hennes arbete inte förknippat med det inom arbetarrörelsen så omhuldade kroppsarbetet, utan med inaktivitet, trots att den grundliga skötseln av ett helt hem långt in på 1960-talet utgjorde ett riktigt grovarbete.

Lönearbetets norm i dagens tillväxtekonomi tjänar en kapitalistisk logik där omsorgsbehoven antingen förpassas till privatlivet eller marknadsanpassas och prissätts. Hemmafrun påminner om den rest i tillvaron, det glapp som normen om förvärvsarbete på heltid har skapat, och om att andra perspektiv är möjliga, även om få efterfrågar en återgång till mellan- och efterkrigstidens könsuppdelade levnadsmönster. Därför har också laddningen kring hemmafrun förblivit stark: ”Hemmafrun blir en fantasi, någonting att drömma om och samtidigt förakta”, skriver Maria Car-

bin, Johanna Overud och Elin Kvist i studien *Feminism som lönearbete* (2017).⁶² Författarna argumenterar för att lösningen på den omsorgskris som präglar vår tid handlar om att låta omsorgen och dess behov utgöra grunden för samhällets organisering och att dela sårbarheten och beroendet i stället för att försöka förneka eller fly ifrån det.

Maj som gränsgångare

Vad spelar samhällets nedvärdering av omsorgsarbetet för roll i litteraturen, och i Sandbergs trilogi? Det är lätt att konstatera att de gränser som ritas upp för Maj, av henne själv och av berättarinstansen, synliggör att hon inte passar in i de gängse definitionerna vare sig för god arbetar- eller kvinnolitteratur. Bibi Jonsson har ställt frågan om det finns ett kvinnligt arbetarlitteraturideal, på samma sätt som det har formulerats olika feministiska litteraturideal.⁶³ Hon understryker att forskningen kring båda dessa traditioner har föredragit att ägna sig åt kollektiva strukturer. För hemmafrun, som flera timmar varje dag är ensam med sina sysslor inom hemmets fyra väggar, finns dock inget tydligt kollektiv att ansluta sig till. Maj Berglund uppvisar heller ingen uppenbar solidaritet med sin egen klassbakgrund. Eftersom hon själv tagit ett rejält kliv uppåt vad gäller levnadsstandard och status, ligger det inte i hennes intresse att klaga, varken över hård arbetsbelastning eller leda. Snarare är hon rädd att mista det hon fått, och enligt alla omgivande normer bör hon rimligen vara nöjd: ”Det kan ju vem som helst se att hon *fått det bra*.”⁶⁴

Även om Maj till viss del reflekterar kring och formulerar sin tillvaro i klasstermer, yttrar det sig inte på det sätt som kännetecknar ett ”sant” klassmedvetande enligt historiematerialistisk tradition – en insikt om sakernas tillstånd som också manar till kamp.⁶⁵ Maj lever inte upp till kravet på (arbetar)klassmässig stridsvilja och avslöjar ingen tydlig önskan om att förändra sin situation. Faktum är att kvinnor alltid har haft svårare att inordna sig i och accepteras inom den gängse klasstrukturen. Hemmafrun utan anställning, egen inkomst och egen förmögenhet faller helt enkelt utanför det

kapitalistiska klasssystemet. Med kvinnohistorikern Leonore Daviddoff skulle vi snarare kunna hävda att hemmafrun ingår i ett slags feodal underordning inom familjen.⁶⁶

Eftersom hon själv inte har tillgång till produktionsmedlen kan en kvinna som Maj heller inte på ett enkelt sätt sägas "byta" klass genom att gifta sig "uppåt".⁶⁷ I den utsträckning klass handlar om exploatering är den hemarbetande kvinnan utsatt, oavsett vilken klass hennes make tillhör. Däremot skiljer sig förutsättningarna åt, eftersom arbetarklassens hemmafru är hemarbetande, medan den borgerliga hemmafrun i många fall snarast förväntas organisera den personal som i sin tur sköter arbetet i hemmet. Här är det intressant att Maj så tydligt intar arbetarklassens hemmafruposition. Hemmafruns möjligheter att organisera sig fackligt eller politiskt är dessutom ytterst begränsade. Frågan är om hennes oklara position i klasstrukturen överhuvudtaget gör det möjligt att upprätta ett sant klassmedvetande.

På liknande sätt är hemmafrun svår att inordna i feministiska tankemodeller. Den bild som blivit normerande inom den feministiska litteraturkritiken går ju i linje med den Nora som lämnar dockhemmet. Viljan att komma bort, önskan att bli och göra något *mer*, att frigöra sig – där finns idealet. Ur ett kvinnoemancipatoriskt perspektiv kan denna förväntan formuleras som här, i en intervju med Anneli Jordahl i *Dagens Nyheter* 2006, apropå hennes arbete med boken om författaren Elsie Johansson, *Att besegra fru J*: "Hennes liv fascinerar mig, säger Anneli Jordahl. Så många kvinnor som växte upp i den tidens arbetarklass längtade efter att besegra hemmafrun, få utlopp för en mer skapande ådra."⁶⁸ Enligt traditionell köns- och klassanalys är hemmafrun alltså någon som ska "besegras". Problemet med Maj Berglund är att hon inte vill ut, eller bort; åtminstone talar eller tänker hon inte i de termerna. Hon tycks inte ställa några särskilda krav på livet, hon reflekterar inte över sina egna behov eller över sin egen möjliga lycka. Som Annelie Bränström Öhman träffsäkert konstaterar yttrar sig hennes möjliga protest snarare i en kärleksvägran: "Hon axlar omsorgsplikten men inte lyckoplikten."⁶⁹

I Facebook-trådar jag följt om Sandbergs trilogi vittnar vissa läsare, samtliga kvinnor, om hur de inte "står ut" och måste läg-

ga böckerna ifrån sig. Majs värld är helt enkelt för liten och provocerar med sitt stillastående. Hemmafrun ”gör ingenting, hon förevisar bara nuet”, som Simone de Beauvoir uttryckte det i *Det andra könet* (1949).⁷⁰ Anna Jörngården liknar i de Beauvoirs anda Maj och hennes cirkulära tillvaro och dess ständiga upprepning vid en ”Sisyfos i köket”.⁷¹ I stället för en framåtriktad intrig får vi i Sandbergs trilogi följa Majs fruktlösa kamp mot smuts, damm och lukt i en ständig loop kring middagsplanering, ”bortgjord” disk, städning och en önskan om att bli beundrad för sin slanka figur. Här uppstår ingen förändring och vinnas, vad det verkar, inga avgörande insikter.

Att tänka och göra klass

Historien om Maj rymmer kort sagt en klassresa utan kamp och utan röst. Hennes ostadiga klassidentitet skaver, och inte bara hos henne själv, utan även alltså hos läsaren. Varken den i huvudsak översvallande kritikerkåren eller forskningen kring trilogin har gått djupare in på hur klass fungerar som en verksam kategori i romansviten. Kanske just för att detta inte är litteratur som skildrar hur en viss klass är, utan snarare hur klass *görs* eller *tänks* – och dessutom utan att den som tänker eller agerar själv medvetet reflekterar kring dessa aktiviteter, även om kursiverna då och då bryter in som kritiska korrelat.

Osynligheten och tystnaden är centrala i arbetarklassammanhanget – att inte ha tillgång till ett fungerande språk, att sakna arkiv eller släktarv. Men den ideala arbetarlitteraturen följer ännu i huvudsak den borgerliga bildningsromanens utvecklingskurva, där den enda vägen leder framåt, uppåt, vidare. Att räknas in bland de förebildliga inom såväl arbetarlitteratur- som genusforskningen kräver alltså ett visst mått av självövervinne, av kamp och erövring – och röst. Maj Berglunds ”passiva” känslöekonomi passar helt enkelt inte in i den ideala litteraturens sätt att skildra politisk agens. I stället uppvisar Maj vad vi med Sianne Ngai kan kalla *ugly feelings* – oro, bitterhet och ångslan, snarare än mer prestigefulla och passionerade känslouttryck som vrede och passion.⁷² Det är

ett register som faller utanför det heroiska, och som inte erbjuder lyckliga eller terapeutiska slut, men som kan nyttjas estetiskt för att utforska ett bredare spektrum av samhällshistoriska dilemman.⁷³

När jag mitt under coronapandemi och växande klimatkris återvänder till Kristina Sandbergs trilogi slår det mig också att hemmafrutillvaron i backspegeln ger en intressant relief åt tillväxtsamhällets konsumtion och utsugning av såväl arbetskraft som naturresurser. Det reproduktiva arbetet har visserligen gått från husmorsplikt till en saluförd tjänst bland andra. Men det utförs fortfarande mestadels av kvinnor, och i växande grad av migrantarbetare. Så löser en annan variant av samma kapitallogik, den här gången skattesubventionerad, de privilegierades livspussel. Även om få saknar hemmafrun ger hon upphov till åtskilligt att tänka på. Som Ambjörnsson påpekar i *Tid att städa* rymmer hemarbetets cirkulära tidsförlopp en annan möjlig omsorgsetik med annorlunda prioriteringar: "Hur ett samhälle städar, hur vi tar hand om resterna, skräpet och det som blir över, torde vara en utmärkt utgångspunkt för hur väl vi ombesörjer våra gemensamma behov."⁷⁴

Trilogin om Maj Berglund må vara en elegi över en svunnen tid och en utdömd kvinnoidentitet. Men den erbjuder också ett tidigare saknat perspektiv på svensk 1900-talshistoria som sätter samtidens samhällsutmaningar och värderingar i nytt ljus. Dessutom rymmer den en alternativ gestaltning av särskilt kvinnors historiska klasserfarenhet, som handlar om att tänka och handla, snarare än att vara – och om att försaka och acceptera snarare än att kämpa och kräva. Därför befinner sig Maj, ännu så länge, någonstans i den etablerade arbetarlitteraturens döda vinkel. Men ändå, vill jag hävda, gott och väl inom den klassintresserade litteraturforskningens synfält.